

תגובות

בין ילדות למוות או

איך מתמודדים עם תזות גדולות

זהר שביט

האתגר שמעמידות התזות ההיסטוריות הגדולות בפני המחקר ההיסטורי הוא כוח מניע ומפרה בבחינה מחודשת של "אמיתות" מקובלות ושל מוסכמות היסטוריות. התמודדות עם התזות "הגדולות" שעיצבו את מערכת המושגים והתפישות ההיסטוריות וקבעו את אופן תיאורן של היסטוריה מסוימת ואת האינטרפרטציה שלה היא חלק בלתי-נפרד של החשיבה ההיסטורית ושל המחקר ההיסטורי. דומה כי ספרו של פיליפ אריאס, הילד וחיי המשפחה במשטר הישן (Ph. Ariès, *Centuries of Child-hood*), שראה אור לראשונה בשנת 1960, נמנה על השורה הנכבדה של "תזות גדולות". סמוך מאוד לזמן הופעתו, הפך לאחד הספרים בעלי ההשפעה הרבה ביותר על הבנת ההיסטוריה של התרבות הנוצרית-אירופית. הוא הפך לקלסיקה ולספרי-יסוד לא רק משום שהציע תפישה חדשה של תולדות המשפחה, החינוך, הספרות וההתפתחויות החברתיות הנלוות אליהן באירופה של ימי-הביניים. בעיקרו של דבר, היתה חשיבותו נעוצה בכך שהעמיד שא-לות חדשות בתחומים מרכזיים של התרבות וטילטל טלטלה גדולה את מערכת המושגים השגורה של ההיסטוריוגרפיה ואת המתודולוגיה של כתיבת ההיסטוריה. מובן שלא היה יחיד בכך, אבל כוחו היה רב משום שהציע דרך התבוננות חדשה וקורפוסים חדשים למחקר וכתוצאה מכך יצר תפישה חדשה של תופעה מרכזית כמו המשפחה והילד, מעמדם וחשיבותם בחברה המערבית ובתרבותה. הוא הכריח את כותבי ההיסטוריה שבאו אחריו להיוזר מתיאור העבר באמצעות מושגי התרבות

העכשוויים והציג ניסיון, שהתגלה פורה ומש-תלם, לשחזר את תולדות התרבות גם על-פי מערכת המושגים ששלטה בתקופה מסוימת בתרבות, ובעקבות זאת לתאר את המבנה החברתי ואת אופייה הספציפי של אותה חברה. קשה, אם כן, לחשוב על תחום כלשהו בתולדות התרבות שבו לא ניכרת השפעתו של אריאס. לכן גם קל להבין את הפיתוי שיש בניסיון להתמודד עם התזות היסודיות שלו, לסתור אותן ולהציע להן חלופה. וכך לצד עבודות תיאוריות רבות המקבלות את הנחות-היסוד של אריאס ומתארות באמצעותן את צמיחת המושג של הילד ושל הילדות בארצות שונות (לדוגמה ובר-קלרמאן 1979, פלסן ופון צאן 1979), נעשו בזמן האחרון נסיונות להפריך את התזות של אריאס בחלקן או במלואן. לנסיונות מסוג זה אפשר לשייך את ספרה הפולמוסי של פולוק (1983) ואת מאמרה של שולמית שחר (זמנים 17). בשל חולשותיו הבולטות מדי של ספרה של פולוק והקלות שבה אפשר לסתור את טענותיה, אכוון את תגובתי כאן בעיקר כלפי מאמרה של שולמית שחר המתמודדת עם התזה של אריאס מנקודת-מצא אחרת מזו של פולוק. מכל מקום, לשתי החוקרות משותף הניסיון להפריך את טענותיו של אריאס או לפחות לערער על תקפותן באמצעות "עובדות" העומדות בסתירה, כביכול, לטענותיו והמציגות, לכאור-רה, תמונה שונה. ההנחה המשותפת לשתיים היא שאם אפשר להביא "הוכחות" לכך שהיחס אל הילד (ולמשפחה ולשכול) בימי-הביניים (ועד המאה ה-17) אינו תואם את המתואר אצל אריאס, כי אז טועה אריאס הן במערכת המושגים שלו והן בתיאור ההיסטורי שלו. שתי העבודות פותחות לכן בהצגת עיקרי התזות של אריאס ואחר-כך מנסות להביא ראיות ומימצאים להפרכת הטענות הללו.

מן הראוי להבהיר כי למרות שאני עוסקת כאן בעבודות מחקר ספציפיות אין הוויכוח בינינו מתמקד בביקורת על "העובדות" ההיסטוריות ואין הוא מצטמצם בתחומיה של עבודה אחת, חשובה ככל שתהיה. הוויכוח בינינו חורג מעבר לבעיה היסטורית ספציפית והוא חל, למעשה, על שאלת מערכת המושגים התיאורטיים של ההיסטוריון ועל האופן שבו הוא מארגן את "העובדות" לנתונים בעלי משמעות היסטורית. מבחינה זו משמשות עבודותיהן של שחר ופולוק מעין "תירוק" טוב לפתיחתו של ויכוח כזה.

מכיוון שלא כאן המקום לעסוק בניתוח מפורט של מסכת העובדות יתמקד הדיון בשלושה הב-טים מרכזיים: א. בהבט התיאורטי, כלומר ביחס שבין ה"עוב-

דות" ההיסטוריות ה"בודדות" לבין ההכללה, או התבנית המארגנת אותן. ב. בהבט התיאורי, כלומר בבעייתיות של חומר המקורות ואופיו, והבעייתיות של הפרשנות המוענקת למקורות אלה. ג. בהבט המתודולוגי, כלומר בדרך שבה מור-בנות ומוצגות התזות המרכזיות של המחקר שאתו נערך הפולמוס.

מושג מעמדי של ילד

מהי התזה המרכזית של אריאס? אריאס קבע בספרו (שנתמך על-ידי מחקרים נוספים), כי מאז ימי-הביניים ועד המאה ה-17 שלט בחברה הנוצרית באירופה מושג של הילד ושל המשפחה שהיה שונה לחלוטין מן המושג המוכר לנו היום. מושג זה של ילדות החל להתפתח ולהשתנות במרוצת המאה ה-17 ועבר טרנספורמציות שונות בתור אחד ממושגי-היסוד של החברה המערבית עד שהתגבש בדפוסים המוכרים לנו במאה העשרים. אריאס טוען כי עד המאה ה-17 לא נתפש הילד (כפי שהוא אכן נתפש היום) כבעל ישות שונה מזו של המבוגר. לכן גם לא הניחו שיש לו צרכים פיסיים ונפשיים מיוחדים. תפישה אחדותית זו של עולם הילד ושל עולם המבוגר החלה להתערער ולעבור תהליך של קיטוב במהלך המאה ה-17 והגיעה לשיאה במשך המאה ה-18. תקופת הילדות החלה להתאפיין בשורה של אלמנטים שהוקצו לילדים וגדדו ממערכת המבוגרים למערכת הילדים והפכו תוך כדי כך לנושאי הפונקציה המבחינה בין שתי המערכות (מבוגרים/ילדים). הכוונה בעיקר לפרטי לבוש, לאביזרי משחק וכדומה.

אחד השינויים המהותיים שחל בתפישת הילד היה, אם כך, המעבר ממושג מעמדי של ילד (המתאר בעיקר יחסי תלות בין הילד לבין המבוגר) למושג ביולוגי (המניח הבדל אימ-ננטי, פיסיוולוגי ונפשי, בין הילד לבין המבוגר בגלל הבדלי הגילים ביניהם). שחר, ויותר ממנה פולוק, אינן מדייקות בהצגת התזה של אריאס, ולכן גם תוקפות אותו בכיוון מופרך מיסודי. אין זה נכון להניח שאריאס טוען שלא היו "ילדים" בתרבות או שלא היה "יחס ליל-דים" (כפי שהיה בוודאי "יחס" כלפי חיות-בית, וההשוואה החוזרת ונשנית ביניהם בוודאי אינה מקרית). טענתו של אריאס היא שהמשמעות שניתנה לילדות והפונקציה החברתית שהוע-נקה לילד היו שונות באופן מהותי מאלה שניתנו לילד ולילדות לאחר מכן. מכאן גם שהמסקנות שהסיקה החברה כלפי הילד, כלפי תפקידו וכלפי מעמדו היו שונים. אין טעם לה-

פרט מתוך "חגיגה כפרית" מאת ברויגל האב.

ואריאס אכן טוען במפורש שהגורם העיקרי לשינוי שחל במערכת המושגים החברתית היה השינוי שחל בתפישת העולם האידיאלית הרווחת ובעיקר היה קשור בהשתלטותה (המאוחרת מאוד) של הכנסיה לא רק על מוקדי הכוח החברתיים, אלא גם ובעיקר על התודעה החברתית ועל מערכת המושגים של מידול המציאות שנבעה ממנה (כגון התפישת של ילד כבעל נשמה מייד לאחר שהוטבל).

סטריאוטיפיות גבוהה

קושי נוסף שמעורר מאמרה של שחר (וכך גם ספרה של פולוק) הוא חומר המקורות שעליו נסמכות העבודות והאינטרפרטציה של חומר מקורות זה. שתי העבודות נשענות על טקסטים שדרגת הסטריאוטיפיות שלהן ומידת הכבילות שלהם לקונוונציות גבוהה ביותר, ובהתאם לכך גדולה גם מידת ריחוקם מן המציאות. טקסטים כגון סיפורי קדושים, מכתבים ויומנים, הם טקסטים הבנויים על מודלים "קשוחים" הקובעים במידה רבה את האופן שבו מוצגת באמצעותם המציאות, ללא קשר הכרחי ל"מציאות" עצמה. אין בשום אופן אפשרות להסיק מהם מסקנות על "המציאות" עצמה, בלי לקחת בחשבון עובדה זו. שחר מביאה את מעשי

אריאס, מפני שווייט, כמו אריאס, מראה כי אי אפשר לקשור את צמיחת מושג הילד עם שינוי (שלא חל עדיין) בתמות התינוקות ובתוחלת החיים. ואכן אריאס קובע באופן ברור כי המציאות החברתית-כלכלית היתה בגדר תנאי רקע מסייע להתגבשות המושג החדש של הילד, אבל בשום אופן אין היא יכולה להסביר את צמיחת המושג, כמעט ההיפך הוא הנכון, טוען אריאס, מפני שמושג הילד החל להתפתח לפני שחל שינוי משמעותי בתוחלת החיים ובתמותת התינוקות:

"On the other hand there are grounds for surprise in the earliness of the idea of childhood, seeing that conditions were still so unfavourable to it. Statistically and objectively speaking, this idea should have appeared much later". (Ariès 39)

"There can be no doubt that the importance accorded to the child's personality was linked with the growing influence of Christianity on life and manners. This interest shown in child preceded more than a century the change in demographic conditions". (Ariès 43).

עבודתו של וייט מוכיחה באמצעות נתונים סטטיסטיים כי השינוי הדמוגרפי חל לאחר שמנשג הילד כבר החל להתגבש בתודעה,

ביא ראיות לכך שהורים בימי הביניים אהבו את ילדיהם, בניסיון להפריך את התזה של אריאס. אריאס מציין במפורש שהיחס השונה אל הילד אין פירושו שהורים לא אהבו את ילדיהם: Countless mothers and nannies had already felt the same way. But not a single one had admitted that these feelings were worthy of being expressed in such an ambitious form. (Ariès 49).

אולם מערכת היחסים בין הורים לילדיהם היתה שונה מזו המוכרת לנו כיום. מערכת יחסים זו הובילה להתנהגות אשר לפי מערכת הנורמות שלנו היא התנהגות אכזרית המגלה חוסר התחשבות וחוסר רגישות עד כדי פגיעה טראומטית בילד. במיוחד נראות בעינינו גילוי מובהק של אכזריות העובדה שילדים נשלחו מבית הוריהם בגיל שש כדי לגדול ו"להתחנך" בבתי זרים, או העובדה שהורים לא היססו לקיים יחסי-מין בנוכחות ילדיהם, לימדו אותם משחקי הימורים ושיתפו אותם בציד, בסיף וכדומה.

אין זה גם נכון להביא בשמו של אריאס את הטענה, כפי שטוענת שחר כי "האנשים לא טרחו להתבונן בילד הקטן שטרם מלאו לו שבע שנים" (הגיל שבו נכנס לחברת המבוגרים). נכון הוא שהתבוננו בו באופן שונה מן המקובל היום, ולא הפיקו ממנו את ההנאה שמקובל להפיק מילד היום. ואכן, כפי שטוענת שחר עצמה, "הורים התייחסו אל ילדם כמקור כוח פוטנציאלי", ולכן גם ניתבו את רגשותיהם כלפי הילד בהתאם לכך. כפי שתפישת הילד במאה ה-18 כמלאך תמים הסבה את תשומת-הלב אל מתיקותו ועצלגלותו, כך נותבה לפני המאה ה-17 כל תשומת-הלב אל יכולתו של הילד לתרום למשפחה המורחבת. תהליך גידולו של הילד התמקד, לפיכך, בהכשרתו למלא את התפקיד הזה כבר מגיל צעיר ביותר. שלא כפי שמשמע מדבריה של שחר, מדבר אריאס במפורש על קיומה של אופוזיציה בין האופן שבו מולאה התבנית הרגשית והרציונלית של היחס אל הילד במאה ה-17 ולאחר מכן, לבין האופן שבו מולאה תבנית זו לפני המאה ה-17. אין הוא טוען בשום מקרה להעדרה המוחלט של תבנית רגשית ורציונלית כזו לפני המאה ה-17, ולצמיחתה הפתאומית, כביכול, החל ממאה זו. קריאה לא-זהירה בטענותיו של אריאס עלולה, אם כך, להביא להצגת דברים באופן שאינו תואם את עיקרי התזה שלו.

כחזוק נוסף לטענתה מביאה שחר את עבודתו של וייט הסותרת, לכאורה, את הממצאים של אריאס ואת ההסבר שהוא נותן לנסיבות צמיחתו של המושג החדש של הילדות. אולם, למעשה, מאששת עבודתו של וייט את התזה של

הקדושים כאחד המקורות לתיאור היחס אל הילד. אבל היא עצמה קובעת כי אין בתיאור הילדות המופיע בטקסטים אלה סיפור אינדיבידואלי, וכי סיפורי הילדות המובאים בטקסטים אלה הם בעלי אופי סטריאוטיפי, או בניסוח אחר, נגזרים מן המודל המקובל של תיאור הילדות. קבלת טקסט כזה כמקור מהימן לתיאור היחס אל הילדות היא לכן רופפת ביר, תר, ועוד יותר ממנה רופפת הקביעה כי הטקסט "מעוגן במנהגים ובחיי היום-יום של התקופה", והרי סביר דווקא יותר להניח שמקורו של המור, דל הזה בסיפורי הנסים של ישו. במלים אחרות, מכיוון שבסיפורי הנסים של ישו מופיעים נסים הקשורים בילדים, כך גם סביר להניח שבסיפורי קדושים תהיה עדיפות לקישור של הביגור-פיה של הקדוש לסיפור נסים הכרוך בילד, בין שהיה מעורב במעשה כזה ובין שלא. מסיפורי הקדושים אפשר אם כך ללמוד על עוצמתו של מודל ועל יכולתו לשרוד גם כאשר המציאות שהוא מתאר רחוקה מאוד מן המציאות העכשווית, במיוחד כאשר מדובר במודל שמקורו בטקסטים קאנוניים, קשה הרבה יותר ללמוד ממנו על עמדות חברתיות קונקרטיות בנות-הזמן.

גם ההסתמכות על מקורות אחרים (כגון הביוגרפיה של אנסלם מקנטרברי) במטרה להציג את העמדות החברתיות ביחס לילד ולילדות אינה סותרת את השקפתו של אריאס ובידיעבד גם מחזקת אותה. אריאס טוען, כזכור, שהילד נתפש עד המאה ה-17 במושגים של מעמד חברתי, ולא כפי שנתפש מאוחר יותר במושגים ביולוגיים. שחר טוענת כי היתמות נתפשה כאסון נורא וכי היתום זכה לרחמים גדולים, וכי יש בכך משום הוכחה שבחברה שלטו רגשות אחרים ביחס לילד ולמשפחה. אולם אם אכן, כפי שטוען, כזכור, שהילד נתפש עד המאה ה-17 במושגים של מעמד חברתי, ולא כפי שנתפש מאוחר יותר במושגים ביולוגיים. שחר טוענת כי היתמות נתפשה כאסון נורא וכי היתום זכה לרחמים גדולים, וכי יש בכך משום הוכחה שבחברה שלטו רגשות אחרים ביחס לילד ולמשפחה. אולם אם אכן, כפי שטוען אריאס, ילד נולד וגדל לתוך מעמד מסוים כדי למלא תפקידים מסוימים, מובן שההיתמות מהווה חורצת את גורלו וקובעת את עתידו במידה מכריעה, אפילו יותר מאשר בחברה המודרנית. לכן אין לתמוה על מידת הרחמים כלפי הילד היתום, אבל יש מקום לשאול מה היה אופיים של רחמים אלה. דומה כי, בניגוד למצב היום שבו נתפשת היתמות במושגים של טראומה נפשית והרס המסגרת המשפחתית בעבור הילד, הרי בתקופה המתוארת אצל אריאס

נתפשה ההתייחסות, גם לפי דבריה של שחר, כפגיעה קשה בסיכויי ההתקדמות החברתית של הילד.

אולם ההבט הבעייתי ביותר בעבודות של שחר ופולוק הוא במעמד שהן מעניקות ל"עובדות" המתוארות. גם אם מתעלמים מן הקושי שמעורר חומר המקורות בגלל האופי הסטריאוטיפי שלו ובשל דרגת המידול הגבוהה שלו, הרי מזדקרת לעין העובדה שתיאור הילדות בחומר המקורות הזה אינו רק סטריאוטיפי אלא גם נדיר ביותר, ובכל מקרה תופש חלק קטן מתיאור חיי האדם. (ואכן, שחר כותבת כי: "רק לעתים נדירות, במקרה שכותב הביוגרפיה היה אדם מקורב לקדוש ושמע מפיו דברים על ילדו-תו, מופיע בה סיפור אינדיבידואלי", או "תיאור נדיר בפירוטו של תגובת המבוגר"). שתי החוקרות מעידות על הקושי העצום הכרוך בניסיון לשחזר את תקופת הילדות מתוך חומר המקורות של ימי הביניים. קושי זה אינו קיים כלל כאשר מבקשים לתאר פרקי זמן אחרים בחייו של אדם. ממה נובע קושי זה? האם אין זה ברור כי קיימת כאן תפישה שונה של הילדות מזו שמקובלת היום על מי שהתחנכו על ההשקפה שהילדות היא התקופה המכריעה ביותר בחיי האדם ("הילד הוא אבי האיש"), התקופה הפורמטיבית הקובעת את מהלך חייו ומעצבת את אופיו, תקופה שחוזרים אליה, שמנסים לשחזרה ולהנציחה בזיכרון? האם נדירותו של תיאור הילדות לפני המאה ה-17 אינה נובעת מהעדרה של התפישה של הילד שהיתה מקובלת מאוחר יותר? נראה כי בדבריהן של שתי החוקרות על הקושי במציאת חומר המקורות ביחס לילדות יש משום ראיה מובהקת לכך שלילדות היה מעמד שונה בתכלית בתודעה החברתית דאז וכי בהיררכיה של התודעה החברתית-תרבותית תפסה הילדות מקום שולי. היא לא נתפשה אז כתקופה בפני עצמה, ובוודאי שלא כתקופה מכריעה. התקופות המכריעות בחיי האדם היו אלה שבהן השתחרר ממעמד התלות של הילדות והפך בוגר ועצמאי.

מנקודת-מבט תיאורטית עולה כאן שאלת-יסוד בקשר ליחס שבין ה"עובדות" לבין המעמד הניתן להן במסגרת הטיעון והתיאור ההיסטורי-יים. האם עצם קיומה של "עובדה" כלשהי בחומר המקורות מלמד בהכרח על "קיומה" בהיסטוריה ועל המשמעות שהיתה לה? האם העובדה שניתן לשחזר ילדות של אישיות מסוימת, או העובדה שביומנו של פלוני יש התייחסות קצרה וסתמית לילדותו יכולות להיות בסיס לקביעת מעמדה של הילדות באותה תקופה? ואולי ההיפך הוא הנכון. כלומר, אולי עצם נדירותן של ה"עובדות" וסתמיות ההקשר שבו

הן מופיעות מעידות על המעמד השולי שהיה להן, על כך שלא תפסו חלק חשוב בהיררכיה של המושגים החברתיים. מבחינה תיאורטית עולה כאן שאלת היכולת של ההיסטוריון לארגן עובדות לא כאוסף מקרי של אירועים, אלא באמצעות המעמד שהיה להן בתקופה מסוימת והפונקציה שמילאו (שולית או מרכזית) בתרבות. רק תפישה כזו של ה"עובדות" באמצעות הפונקציה שמילאו יכולה להסביר איך קיומן של אותן "עובדות" כמעט בתקופות שונות בהיסטוריה יצר תרבויות שונות ומערכות מושגים שונות, ואיך השינוי שחל בתקופה לתקופה התבטא לא בשינוי טוטלי של העובדות אלא בעיקר במעמד שהוענק להן. כמובן שההיסטוריון אינו יכול להסתפק בתיאור ה"עובדות" הדומיננטיות בלבד, ולו רק מפני שהעובדות השוליות הן בדרך-כלל "מבשרים" או "רמזים" לתהליכים שיתרחשו מאוחר יותר, ואולם בעיה זו מובילה אותנו לקושי נוסף בעבודתיהן של שחר ופולוק.

בניגוד לעבודתו של אריאס המציגה את הפוליפוניה המושגית ששלטה בחברה, משתמע בעקיפין מן ההתנגדות לו כי תיאור היסטורי של תקופה חייב לחפש מערכת הומוגנית וטוטלית של מושגים בתרבות (ובהתאמה לכך תיאור הומוגני של העובדות הנגזרות מהם). אולם אפשר בהחלט להניח, מבחינה תיאורטית, כי בצדה של מערכת המושגים הדומיננטית מתקיימות גם מערכות מושגים נוספות שאינן מקובלות ואינן קובעות לא את מערכת המושגים הרווחת וגם לא את אופיים של חיי היום-יום. ואכן, מן התיאור המפורט והמייגע לעתים של אריאס עולה כי קיימות בתרבות, בנוסף למערכת המושגים השלטת, מערכות אחרות ואפילו סותרות, המאפשרות, מאוחר יותר, לתפישות חדשות לצמוח מתוכן ובהליך היסטורי ארוך וממושך להחדיר לתרבות מערכת מושגים חדשה. העובדות של שחר ופולוק יכולות, לכל היותר, להצביע על קיום רמזים כאלה בשולי מערכת המושגים ובשולי הריאליה של התרבות, אך אינן יכולות לערער על תפישתו היסודית של אריאס, אדרבה, באופן אירוני הן דווקא מחזקות ומבססות אותה.

פתחתי באמירה כי תזות היסטוריות "גדולות" מהוות אתגר, וכי תהליך בחינתן מחדש הוא תהליך פורה וחיוכי בתולדות העיון והמחקר ההיסטורי; אריאס זכה לכך שהשקפתו הציגה לא רק תזה חדשה ומפרה, אלא גם תזה המאפשרת בחינה חדשה של תולדות התרבות, אשר כל הנסיונות להפריכה לא זו בלבד שלא מוטטו אותה, אלא האירו אותה באור חדש וחזק את כוחה.